

Cover Page

Universiteit Leiden

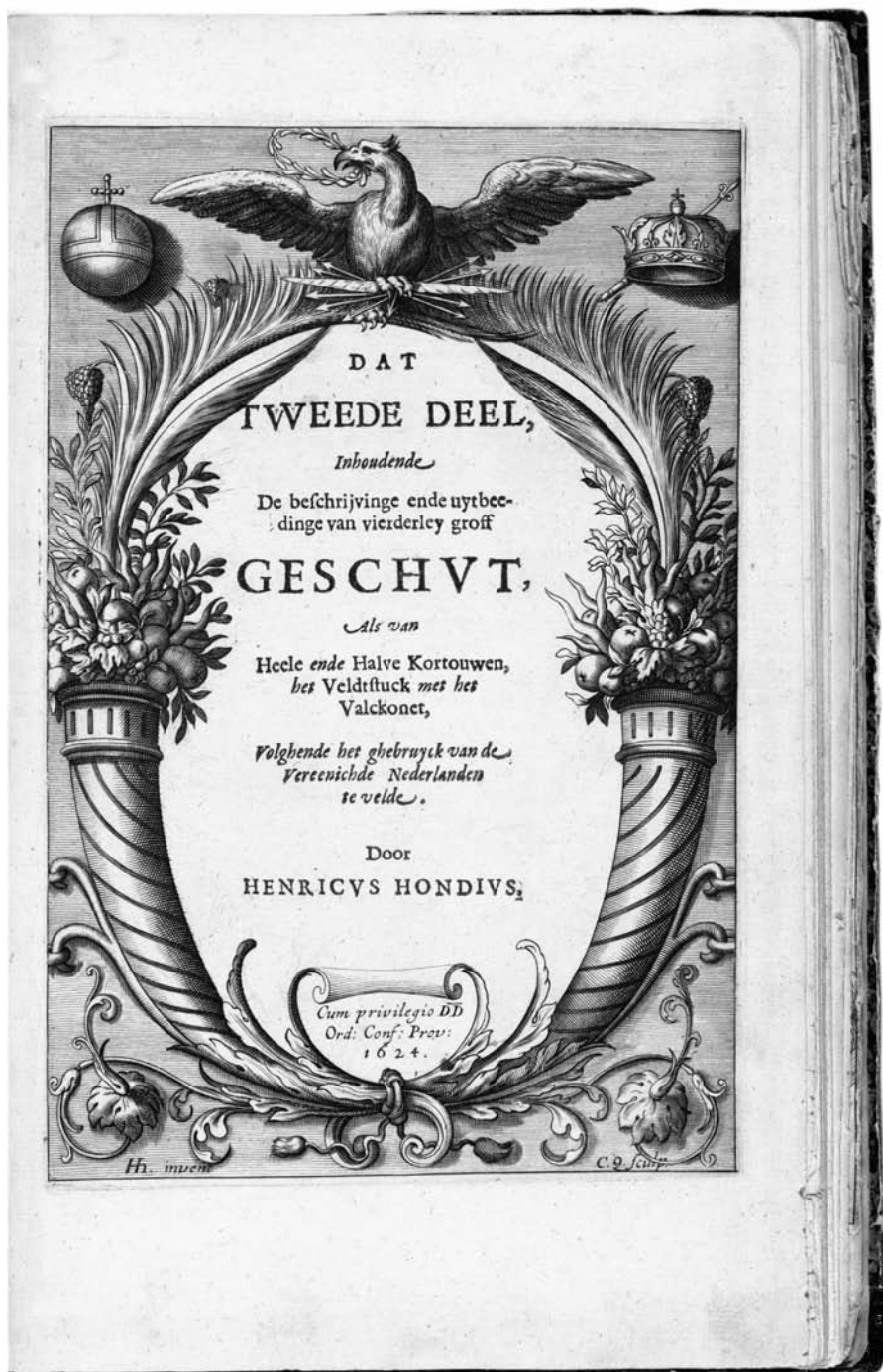

The handle <http://hdl.handle.net/1887/18668> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Sloos, Louis Philippe

Title: Gewapend met kennis : 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland

Issue Date: 2012-04-03

D A T
TWEEDE DEEL,

Inhoudende

De beschrijvinge ende uytbeed-
dinge van vierderley groff

GESCHVT,

Als van

Heele ende Halve Kortouwen,
het Veldstuck met het
Valckonet,

*Volghende het ghebruyck van de
Vereenichde Nederlanden
te velde.*

Door

HENRICVS HONDIVS,

*Cum privilegio DD
Ord: Conf: Priv:
1624.*

H. muen

C. J. Iod

61. Gegraveerde titelpagina, met typografische tekst, van het tweede deel van Hendrik Hondius (1573-1650), *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der forticatie, de artillerie, munition, ende vivres, van de officieren der selver en de hare commissien, van de Leger-aerde-wallen, de approchen met het tegenweer, ende van vyerwercken* (Den Haag, Henricus I Hondius, 1624).

3 *De eerste beschrijving van de Nederlandse artillerie*

De Haagse graveur/prentuitgever Hendrik Hondius
als krijgskundig auteur

1 Een geliefde bron van militair-historici

Het ligt voor de hand dat krijgskundige werken vooral werden geschreven door militairen. Daarbij kunnen twee belangrijke genres worden onderscheiden: 1. hand- of leerboeken en 2. krijgsmemoires, die, mede afhankelijk van het succes van de betreffende militair-auteur, bedoeld of onbedoeld gingen functioneren als krijgskundig handboek. Beide categorieën komen aan bod in de hoofdstukken 4 en 5 en 7. De krijgsmemoires zijn uiteraard meestal van de hand van militairen, soms ook van gedeputeerden te velde en anderen die nauw bij de oorlogvoering waren betrokken, krijgskundige handboeken daarentegen kunnen ook zijn geschreven door 'leken'. In de Nederlandse Republiek hadden dergelijke boeken door de eeuwen heen ook geleerden, uitgevers en kunstenaars als auteurs. Bij beide categorieën kunnen twee subcategorieën worden onderscheiden: boeken die zijn geschreven in oorlogstijd en die welke zijn samengesteld in een periode van vrede.¹ Het ligt voor de hand om in een verzameling studies over militaire boekcultuur in Nederland juist aan beide categorieën aandacht te besteden. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op een voorbeeld uit de eerste groep, een krijgskundig handboek van een niet-militair uit oorlogstijd, de tweede groep komt later aan bod in hoofdstuk 8.

Een bekend voorbeeld van een krijgskundig handboek uit de tijd van de Tachtigjarige Oorlog van een niet-militair is het reeds genoemde werk *De sterctenbouwing* van Simon Stevin uit 1594. Andere bekende voorbeelden zijn de boeken over infanteriewapenhandelingen van de kunstenaars Jacob de Gheyn en Adam van Breen uit respectievelijk 1607 en 1618. In deze traditie past ook het boek dat hier centraal staat. Het is een minder bekend militair handboek dat evenwel wordt beschouwd als de eerste beschrijving van de Nederlandse artillerie. (Afb. 60) Het is van de hand van de bekende Haagse graveur/prentuitgever Hendrik Hondius (1573-1650) en verscheen in 1624 in Den Haag in zijn eigen fonds onder de volgende titel: *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der forticatie, de artillerie, munitie, ende vivres, van de officieren der selver en de hare commissien, van de Leger-aerde-wallen, de approchen met het tegenweer, ende van vyerwercken*. Het werk, dat breed is opgezet, is onderverdeeld in de volgende vier delen of boeken:²

- I. Vestingbouw
- II. Geschut
- III. Artillerie
- IV. Aarden wallen

In het eerste deel wordt onder meer aandacht besteed aan de bouw van stadskastelen, waarbij voorbeelden van zulke bouwwerken in Antwerpen en Groningen worden besproken. Het boek is rijk gelardeerd met beschrijvingen van, soms zeer recente, praktijkvoorbeelden, experimenten, opmerkelijke gebeurtenissen, et cetera. Deel drie bevat bijvoorbeeld een geïllustreerde beschrijving van het marcheren of het zich verplaatsen van de zogenoemde artillerietrein – een soort karavaan waarin zich stukken geschut, munitiewagens en ander materieel bevinden. Het vierde deel handelt onder meer over de belegeringen van Grave in 1602 en Bergen op Zoom in 1622. In het laatste deel wordt aandacht besteed aan vuurwerken, brandschepen en andere middelen om bruggen te vernietigen, en de bereiding van vuurwerk. Het boek heeft een wat ongebruikelijke samenstelling – de reden hiervan zal hieronder nog duidelijk worden –, maar het werk is gezien de unieke informatie die het bevat een rijke bron voor militair-historici. Deze constatering doet natuurlijk de vraag rijzen hoe Hondius al die belangrijke gegevens verkreeg.

2 Het auteurschap van Hondius

Uitgevers geven boeken uit, maar soms treden ze ook op als schrijver of samensteller. Door de eeuwen heen lijken vooral gespecialiseerde uitgevers zich te hebben gewaagd aan het schrijven van boeken over onderwerpen uit hun fonds.³ Zij hadden na verloop van tijd immers wel enige kennis van zaken opgedaan over de onderwerpen waarover zij boeken publiceerden. Daarnaast kenden zij die markt goed en wisten zij daardoor precies waar vraag naar was. Maar lang niet alle uitgevers wisten daadwerkelijk iets af van de onderwerpen waarover zij boeken schreven. Veel ervan werden veeleer samengesteld aan de hand van diverse bronnen dan daadwerkelijk geschreven. Daarnaast werd er nogal eens plagiaat gepleegd en/of kopij gestolen. Dit laatste kon men vrijwel straffeloos doen aangezien het auteurs- en kopijrecht nog niet bestonden. De enige bescherming die er op dit terrein bestond kon worden verkregen via een privilege of octrooi van de overheid.⁴

Hoewel Hondius ook ander, waaronder aan zijn militaire handboek gerelateerd, werk schreef, is zijn auteurschap van dit werk toch betwijfeld. (Afb. 61) In zijn biografisch woordenboek van Haagse boekhandelaars tot en met 1800 schrijft E.F. Kossmann het boek toe aan de Franse ingenieur Albert Girard (1595-1632).⁵ Volgens Kossmann is Hondius alleen verantwoordelijk voor de vertaling van het Frans (van Girard) naar het Nederlands. Girard vertaalde het Nederlands juist naar het Frans.⁶ Girard trad wel vaker op als vertaler (zij het

60. Hendrik Hondius (1573-1650), *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie, de artillerie, munition, ende vivres, van de officieren der selver en de hare commissien, van de Leger-aerde-wallen, de approchen met het tegenweer, ende van vyerwercken* (Den Haag, Henricus I Hondius, 1624), titelpagina.

van Frans naar Nederlands). Daarnaast was hij verantwoordelijk voor het corrigeren, aanvullen, annoteren en redigeren van tal van andere werken voor uitgeverij als Bonaventura Elzevier, Abraham I Elzevier te Leiden en met name voor Johannes Janssonius te Amsterdam.⁷ Laatstgenoemde zou de boeken van Hondius later nieuw leven inblazen; door de vele heruitgaven die hij ervan verzorgde werden sommige van de boeken zelfs *evergreens*.⁸ Hondius had van zijn militaire handboek overigens ook een editie in het Latijn gepland, maar deze is voor zover bekend niet verschenen.⁹ In 1642 kwam te Venetië naar verluidt wel een Italiaanse vertaling uit, onder de titel *Discorsi sopra la necessità dell'architettura militare*, maar van dit boek is vooralsnog geen exemplaar getraceerd.¹⁰ Volgens een recente theorie in een publicatie die nog moet verschijnen zou het hier gaan om een verwisseling met een boek met een gelijklopende titel uit hetzelfde jaar, geschreven door de Italiaan Pietro Sardi (1560-na 1642).¹¹

In het *Biographisch woordenboek der Nederlanden* van Van der Aa staat over Hondius: 'waarschijnlijk is hij de auteur van Korte Beschrijving van de generale regelen der Fortificatie enz. Anno. 1620 [= 1624], Hagae comit. Fol.'¹² Van der Aa ondersteunt het auteurschap van Hondius derhalve niet expliciet. Kenners en/of bibliografen van het militaire boek, Étienne-Alexandre Bardin (1774-1841), de al eerder genoemde Cockle, Max Jähns (1837-1900) en Heinrich Friedrich Rumpf noemen allen daarentegen Hondius als auteur, zij het dat ze elkaar kunnen hebben overgeschreven.¹³ Hetzelfde geldt voor Bierens de Haan in diens *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique*,¹⁴ alsmede voor een recente dissertatie over Hondius.¹⁵ Ook militair-historici, die het boek als bron hebben gebruikt, twijfelen niet aan Hondius' rol, zij het dat zij wel nieuwsgierig zijn naar zijn achtergrond in verband met de belangrijke gegevens die Hondius wist te verzamelen.¹⁶ In *Neue, curieuse und vollkommene artillerie, ...* van Christoph Friedrich von Geissler uit 1718 wordt Hondius vermeld als een van de voornaamste auteurs over artilleriekunst¹⁷ en in de oudste onderwerpsbibliografie waar het boek in voorkomt, het 'Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehmsten die Geschützkunst betreffenden Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt sind' van Joachim Michael Geuss uit 1776, gaat Hondius eveneens door voor de auteur.¹⁸ De gedegen catalogus bij de tentoonstelling 'Architekt und Ingenieur', die in 1984 werd gehouden in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel brengt in die opvatting ten slotte evenmin verandering.¹⁹ Vrijwel iedereen die er wat dit betreft toe doet gaat er kortom van uit dat Hondius de auteur is. Het lijkt er dus op dat Kossmann zich heeft vergist. Het bewijs daarvoor ligt besloten in het boek zelf en zal hierna worden geleverd.

3 Hendrik Hondius

Wie was Hondius eigenlijk? (Afb. 62) Hij werd in 1573 geboren in het Vlaamse Duffel, vlakbij Antwerpen. In 1597 vestigde hij zich in Den Haag waar hij het grootste deel van zijn carrière zou verblijven. In 1604-1605 was hij werk-

62. Hendrik Hondius (1573-1650).
Kopergravure Frederik Bouttats de
Jonge († 1676) naar Hendrik Hondius.
Uitgave Joan Meijssens, 1694.

zaam in Leiden. Naast een belangrijk tekenaar/ontwerper, graveur, etser en uitgever en verkoper van prenten, met vele belangrijke klanten, was hij uitgever en boekverkoper. Tussen 1606 en 1610 kreeg zijn bedrijf een eigen boekdrukkers tot zijn beschikking.²⁰ Voor die tijd maakte hij gebruik van de diensten van de Haagse drukker Beuckel Cornelisz. Nieuulandt.²¹ Ook werkte hij als tekenaar/ graveur mee aan de totstandkoming van boeken die bij andere uitgevers verschenen. En ten slotte was hij zelf auteur op het gebied van de krijgskunde en de perspectiefleer. Naast het militaire handboek zou Hondius nog een militair werk hebben geschreven, getiteld *Alghemeine regelen der stercktebou* ('s-Gravenhage 1625), maar hiervan is geen exemplaar bekend.²² Daarnaast is Hondius hoogstwaarschijnlijk de samensteller van zijn even mooie als zeldzame uitgave *Eenige formen van slagh-ordens soo ten deel, als in't geheel, van de legers der Geunieerde Provintien. De ordre van't af-varen, 'tmarchéren, en het inquarteren te velde. Geordineert by Mauritius, Prince van Oanjen, Hoog-loffl. Memorye, ende sijne hoogheyt Fredrick Henrick Prince van Oranjen, &c.* (Den Haag 1638).²³ (Afb. 63)

In 1643 behoorde Hondius in de Nederlandse Republiek tot de vier grootste afnemers van boeken van de belangrijke internationale uitgever Balthasar II Moretus in Antwerpen, zo blijkt uit rekeningen van laatstgenoemde.²⁴ Hondius was, zo kan worden geconcludeerd, van vele markten thuis.²⁵

Het boekenfonds van Hondius bestaat, voor zover op dit moment bekend is, uit 35 uitgaven.²⁶ Dat maar liefst 27 daarvan plaatwerken zijn is gezien

63. Hendrik Hondius, *Eenige vormen van slagh-ordens soo ten deel, als in't geheel, van de legers der Geunieerde Provincien. De ordre van't afvaren, 'tmarchéren, en het inquartieren te velde. Ge-ordineert by Mauritius, Prince van Oanjen, Hoog-loffl: Memorye, ende sijne hoogheyt Fredrick Henrick Prince van Oranjen, &c.* (Den Haag, Henricus I Hondius, 1638), titelpagina.

Hondius' achtergrond niet verrassend. Dit relatief grote aantal plaatwerken hangt daarnaast samen met de onderwerpen van zijn boeken. Zo gaan twaalf werken over perspectief. Als we de tijdsgeschriften op militair gebied meerekenen, komt de rubriek militaire werken op de tweede plaats. Het betreft vier krijgshistorische werken van de hand van de Engelsman Henry Hexham (1580?-1658), drie uitgaven over vestingbouw van Samuel Marolois (circa 1572-vóór 1627), drie uitgaven over vestingbouw en artillerie en een uitgave over slagordes van Hondius zelf, en ten slotte twee uitgaven over het zeldzame onderwerp legerkampen van David Solemne, *maréchal des logis* van het Staatse leger. De overige uitgaven in het fonds van Hondius vallen uiteen in twee groepen, te weten in enerzijds: plaatwerken over architectuur (1), geometrie (2) en een verzamelwerk over deze twee laatste onderwerpen inclusief fortificatie, en anderzijds: plaatwerken over kerk en/of staat (5), geografie (1) en ornamenten (1), en een typografisch gedrukt pamflet. We zien dat alle onderwerpen in het boekenfonds van Hondius regelmatig blijven opduiken. Het eerste zuiver militaire werk in zijn fonds verschijnt in 1615.

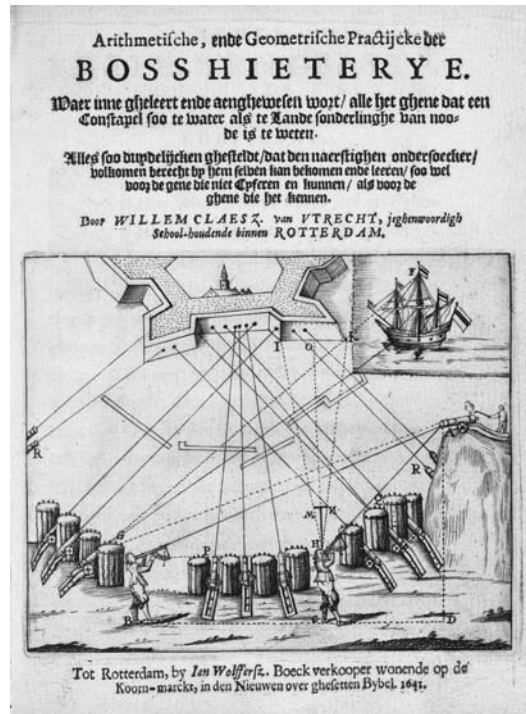
Hondius' prentenfonds veranderde nadat het Twaalfjarig Bestand was geëindigd en de oorlogvoering tegen Spanje werd hervat wel duidelijk van

richting. Frederik Hendrik, in 1625 benoemd tot stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland en Overijssel en kapitein-generaal van de Unie, wist een hele reeks steden te veroveren, hetgeen hem de bijnaam ‘Stedendwinger’ opleverde. Hondius speelde in op deze actualiteit met nieuwskaarten van specifieke gebeurtenissen – in het bijzonder van belegeringen en gevechten – die al dan niet werden voorzien van begeleidende typografische tekst.²⁷ Deze teksten drukte hij op zijn eigen drukpers. Vanaf het midden van de jaren 1620 stopte Hondius met zijn werk als graveur van losse prenten.²⁸ Hij richtte zich steeds meer op het schrijven, met name van een boek over het perspectief, dat in 1622 door hemzelf werd uitgegeven. In dit werk, getiteld *Onderwijsinge in de perspective conste*, dat ook in het Frans en in het Latijn is vertaald, geeft hij een beknopt overzicht van de talrijke auteurs over het perspectief, zonder overigens de grondlegger van dit genre, Hans Vredeman de Vries, te noemen. Hondius geeft zodoende blijk van een grondige boekengeleerdheid. Hieraan ontbrak het Vredeman de Vries. Ook was er bij hem gebrek aan samenwerking tussen kunstenaars en wiskundigen,²⁹ dit in tegenstelling tot Hondius.

4 Van bus- en bosschietery tot artillerie: Hondius als auteur van het militaire handboek

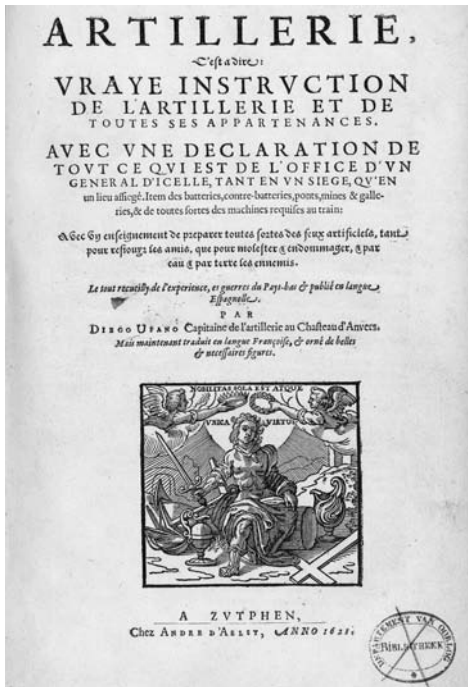
Behalve over een brede kennis van de nieuwste literatuur beschikte Hondius ook over het vermogen om informatie uit te wisselen. Beide kwaliteiten kwamen van pas bij het schrijven van zijn militaire handboek. Hij schreef immers een boek voor militairen in oorlogstijd, die niet op verouderde informatie zaten te wachten. Een actueel boek in het Nederlands was wel lucratief want een beschrijving van de Nederlandse artillerie bestond nog niet. Wel bestonden er in 1599 een *Instructie voor de gemeene officieren van den train der artillerye* en een *Instructie voor den meester-generaal van de artillerye of geschut*, uitgevaardigd door de Staten-Generaal. Ook waren er vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw tal van boeken over het zogenoemde bus- of bosschieten op de markt. De naam bus of bos raakte in de Middeleeuwen in gebruik als naam om het buisvormige geschut mee aan te duiden.³⁰ In de tweede helft van de veertiende eeuw was overal in de Noordelijke Nederlanden het vuurgeschut in gebruik gekomen. In veel steden werd dit geschut beheerd, en zo nodig ingezet, door de busmeester of busschietery. De kennis die daarvoor nodig was, lag besloten in buitenlandse literatuur, waarvan eind zestiende eeuw de eerste Nederlandse vertalingen begonnen te verschijnen. De eerste in haar soort is *Der bussen meesterije* uit 1588, een uit het Duits vertaald werkje, uitgegeven door Cornelis Claesz in Amsterdam.³¹ Hiervan is ook een uitgave bekend uit 1593.³² Een jaar later verscheen bij Claesz vervolgens *De conste van het busschieten*, naar het Duits van Franz Joachim Brechtel (1554-1593). Van dit boek verschenen vervolgens ten minste nog vier uitgaven in 1605, 1625 (2x), en 1630.³³ In 1601 was bij Claesz daarnaast de *Nieuwe const van het bossenschieten*

64. Willem Claesz, *Arithmetische en geometrische practijcke der bosschieterye...* (Rotterdam, Jan Wolffersz Vleyser, 1641), titelpagina.

'By een liefhebber der selver const' uitgekomen.³⁴ Uit 1622 dateert een *Constapels-boeck ofte korte onderwijnsinge van alle het gheene een constapel ofte bosschieteer noodich is om te weten* van Jorys Symonsen.³⁵ Het is niet zeker of ook dit werk is gedrukt. Er is alleen een manuscript van bekend dat deel uitmaakte van de belangrijke bibliotheek van Charles-Edmond-Henri de Cousse-maker (1805-1876), die in 1877 in Brussel onder de hamer kwam.³⁶ Wel is een gedrukt exemplaar bekend van het twee katernen tellende werkje *Kort onderwijs vant constapelschap*, in 1630 verschenen bij Nathanael Roman te Groningen. Het bekendste boek over het bosschieten verscheen vervolgens in 1641 bij Jan Wolffersz Vleyser in Rotterdam. (Afb. 64) Het betreft *Arithmetische, ende geometrische practijcke der bosschieterye* [sic] van Willem Claesz van Utrecht, die in Rotterdam werkzaam was als onderwijzer. Van dit boek zijn ook latere drukken bekend uit 1675 en 1696.³⁷ In 1662 kwam het werkje *Busschietereij konst* uit van Friedrich von Sedlitz, een edelman uit Silezië in Deense dienst bij de Schonischen Artillerie. Hiervan verscheen in 1676 te Frankfurt am Main nog een Duitse vertaling.³⁸ In de achttiende eeuw verschenen in de Republiek tot slot nog twee werkjes over bosschieten van de hand van de Nederlandse auteurs Gerrit van der Tollen en Pieter Hellingwerf, elk in meerdere drukken.³⁹

Het eerste echte artillerieboek in de Republiek verscheen echter in 1621, een Franse vertaling van het populaire werk van de Spaanse kapitein Diego Ufano, getiteld *Tratado dela artilleria y uso della platicado* [sic].⁴⁰ Dit boek was

65. Diego Ufano, *Artillerie, c'est a dire: vraye instruction de l'artillerie et de toutes ses appartenances...* (Zutphen, Andries Jansz van Aelst, 1621), titelpagina.

voor het eerst in 1613 verschenen te Brussel. Ufano was in het begin van de zeventiende eeuw in Antwerpen woonachtig en beschrijft in zijn boek de inzet van de Spaanse artillerie in de Nederlanden.⁴¹ De Nederlandse uitgave, getiteld *Artillerie, c'est a dire: vraye instruction de l'artillerie et de toutes ses appartenances...*, is van Andries Jansz van Aelst in Zutphen, die in 1630 ook nog een Duitse vertaling ervan op de markt bracht.⁴² (Afb. 65)

Hondius' boek past beter in de traditie van dit laatste boek dan in die van de boekjes over bosschietarij. Hondius' boek kan worden gezien als een tegenhanger van dat van Ufano, daar laatstgenoemde de Spaanse artillerie beschrijft en Hondius de Staatse. Bij het lezen van Hondius' boek komt wel duidelijk naar voren dat het is geschreven door een niet-militair, zij het wel op basis van militaire bronnen. Het is een werk geschreven door een toeschouwer van de Tachtigjarige Oorlog. Hondius put uit allerlei bronnen en vult die aan met eigen ervaringen en kennis. Waarschijnlijk maakte hij gebruik van zowel geschreven als gedrukte bronnen die zonder meer beschikbaar voor hem waren, alsmede van informatie die hij onder meer van Simon Stevin had gekregen.⁴³ Hondius schreef geen wetenschappelijk werk, het bevat echter actuele informatie over allerlei recente militaire operaties en alles bij elkaar biedt het boek een waardevol contemporair overzicht van kennis van artillerie en vestingbouwkunde. Dat Hondius niet alles klakkeloos overschreef en ook zelf onderzoek deed, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij het eerste overzichtswerk over de geschiedenis van de Opstand van de hand van Emanuel

van Meteren (1535-1612) expliciet corrigeerde. Na verschijning van de eerste Nederlandse editie van dit werk uit 1599 (*Belgische ofte Nederlantsche Historie*) – eerder was het werk al in het Duits uitgekomen – hadden enkele hooggeplaatste personen bezwaren tegen de inhoud geuit, met als gevolg dat diverse officiële en niet-officiële edities het licht zagen.⁴⁴ De definitieve, politiek correcte tekst, die op last van de Staten-Generaal was gemaakt, verscheen in 1614. Het commentaar dat Hondius daarna schreef had betrekking op het hoofdstuk over verdediging te water, door het vernietigen van bruggen of kades door middel van vuur, brandschepen, et cetera. Volgens Hondius had Peeter Timmermans, ingenieur te Antwerpen, en niet Frederick Genibelly, een ingenieur uit Mantua, een bepaald verdedigingswerk in Antwerpen gemaakt, zoals Van Meteren ‘abuys’ had beweerd.⁴⁵

Hondius omschreef zijn boek als een ‘korte beschrijvinge’ van de ‘generale regelen’ van de oorlogvoering. Dat algemene militaire kennis en tactiek bij hem niet aan bod komen is later door een Duitse militair-historicus beschouwd als ‘eine seltsame Anordnung’, maar het oordeel van deze militair-historicus komt natuurlijk doordat Hondius dergelijke specifieke militaire kennis ontbeerde.⁴⁶ Hetzelfde geldt voor de constatering dat het boek niet het schoolse karakter heeft dat vaak bij militaire verhandelingen wordt aangetroffen.⁴⁷ Hij kwam uit een andere traditie; in het woord vooraf schrijft hij door iemand te zijn overgehaald het boek te schrijven. De informatie daarvoor had hij met veel moeite en arbeid verkregen.⁴⁸ Hij stak zijn onervarenheid met het militaire metier in het algemeen ook niet onder stoelen of banken.⁴⁹ Die beperkte deskundigheid op militair gebied enerzijds en anderzijds de grote kennis van zaken op andere terreinen, zoals de cartografie, is ook terug te zien in de stijl die hij hanteerde. Met een zekere bevlogenheid schrijft hij bijvoorbeeld, als cartograaf, over de ‘maniere om eene vier-hoeck [een vestingtype] af te steken op ’t landt’. Hij achtte het ‘noodich een korte onderwijsinge te doen om desen voorsz. Vier-hoeck op ’t landt af te steken, want niet alleen komt het selve te pas om te fortifieren, maer oock om de quartieren te versorgen in de legers, ende waer wel noodich dat niet alleen dit en verstanden de Ingenieurs, Quartier-meesters etc. Maer oock alle Bevel-hebbers, ’tgene haer dickmaels een goede leger-plaetse soude veroorsaecken.’⁵⁰ In dit citaat ligt overigens ook een van de bewijzen besloten dat Hondius de auteur is. In genoemd perspectiefboek schreef hij twee jaar eerder namelijk eveneens over onder meer legerkwartieren: ‘Ende ten lesten zijn hier by gevoeght eenige Figuren, alwaer den Geometrische grondt blijft, sonder dien te verkorten, ende het tegen-sien daer aen gevoeght uyt den grondt, als vertoonende de Orthographie, blijvende de Circonferentie in haer geheel, seer dienstigh voor Fortificatien, Quartieren van Legers, Redouten, ende Trencheen, [sic] &c. te vertoonen, alwaer men meer den grondt, als het verheven aensiet.’⁵¹ Even verderop schrijft hij: ‘Ick hebbe de Figuren weynigh geschaduw’t.’⁵² Kennelijk was dat een van zijn stokpaardjes, want in zijn militair handboek staat ook expliciet: ‘de Figuren vant eerste, tweede ende vierde deel, hebbe ick ongeschaduw’t gelaten’.

5 In hofkringen

Zoals gezegd maken militair-historici graag gebruik van Hondius' boek als bron van vele wetenswaardigheden die nergens anders worden gevonden. De kracht van het boek is gelegen in de grote hoeveelheid informatie die de auteur wist te verzamelen. Maar hoe kwam hij daaraan? Het reeds genoemde boek *Wapenhandelinge van roers mvsquetten ende spiessen ...* van Jacob de Gheyn uit 1607 werd immers pas veel later uitgegeven dan gepland als gevolg van de vereiste geheimhouding van de daarin verwerkte krijgskundige kennis. Om deze reden kreeg De Gheyn ook lange tijd geen privilege van de overheid om zijn kopijrecht te beschermen.⁵³

Hondius geeft in zijn voorrede aan waar hij bepaalde informatie vandaan haalde. Gegevens over geschut en affuiten had hij bijvoorbeeld zelf opgemeten en op schaal getekend. De legeropstellingen bij Nieuwpoort had hij overgenomen van de bekende kaartenmaker Floris Balthasar (1562/63-1616). Hij wist bovendien dat Balthasar van de Spaanse aanvoerder Don Francesco de Mendoza, admiraal van Aragon, informatie had gekregen, nadat deze bij Nieuwpoort gevangen was genomen en naar de Gevangenpoort in Den Haag was gebracht.⁵⁴ De gedrukte bronnen die Hondius in de tekst noemt, werken van Sebastiano Serlio (1475-1554), Daniel Specklin (1536-1589), Lodovico Guicciardini (1521-1589), Samuel Marolois, Jean Errard en Emanuel van Meteren,⁵⁵ dienden als verwijzing voor degenen die verder wilden lezen. Verder wekt Hondius vooral de indruk dat hem uit de eerste hand veel informatie werd toegespeeld. Als hij bepaalde gegevens niet kreeg, dan wilde hij verder niet op het desbetreffende onderwerp ingaan om te voorkomen dat hij zou 'misdoen'.⁵⁶ En als hij geheime informatie niet kon prijsgeven 'vergenoechte' hij zich daarmee.⁵⁷

Zoveel is zeker, dat Hondius een lijntje moet hebben gehad naar invloedrijke personen die hem desgevraagd belangrijke gegevens konden leveren, want het is opvallend dat hij goed op de hoogte was van actuele militaire informatie. Hondius beschrijft in zijn boek bijvoorbeeld dat in Groningen de bouw van een citadel is overwogen die grensde aan de binnenzijde van de omwalling.⁵⁸ Dit project was een controversieel onderwerp want een heerser gaf daarmee impliciet aan dat hij weinig vertrouwen in zijn onderdanen had. Zou hij dat wel hebben, dan kon het fort immers in het centrum van de stad geplaatst worden. Door de versterking aan de rand van de stad te plaatsen kon hij de stad eventueel verlaten zonder dat zijn onderdanen dit merkten. Hondius schreef: 'Een Kasteel salmen leggen aen eenen hoec van de Stadt, in voegen dat het over de stadt heersche'.⁵⁹ Dit leek erg op de Spaanse citadel, die gewoonlijk gedeeltelijk binnen en gedeeltelijk buiten de stadsomwalling werd gebouwd teneinde de inwoners te kunnen domineren zonder afgesneden te worden van hulp van buitenaf en daardoor een symbool was voor de Spaanse repressie. Hondius was kennelijk goed op de hoogte van de discussie hierover tussen prins Maurits, Simon Stevin, de ontwerper Johan van Rijswijck, de magistraat en graaf Willem Lodewijk. De paragraaf

die hij wijdde aan de ‘Beschrijvinge van het Kasteel van Groeningen’ begint als volgt: ‘Int leggen van dit Kasteel aende stadt Groeningen in Vrieslandt, is veel beraets geweest, wantmen verscheyden reysen voorgeslagen heeft, het selve te maken inde forme, ende plaetse geteekent A. maer naer lange ende rijpe deliberatie, is het ten lesten geleit op de maniere ende plaetse geteekent B.’ Op de begeleidende plaat graveerde Hondius bij figuur A., een afbeelding van een fort dat gedeeltelijk binnen de stad ligt, deze Franstalige tekst: ‘ce fort à esté diverses fois proposé, mais apres longues deliberations ragette [rejeté]’.

Ook als het gaat over de artillerie weet Hondius allerlei gedetailleerde informatie te geven. De kenner van het krijgswezen in de tijd van Maurits, J.W. Wijn, schreef daarom: ‘Hondius, den eersten beschrijver der Nederlandsche artillerie [...] [was] blijkbaar een ‘insider’.’⁶⁰ Hondius geeft zelfs de juiste samenstelling van het gietmetaal voor geschut. Ook komt hij te spreken over geschutsproeven op het strand van Scheveningen.⁶¹ Om te onderzoeken wat de onder- en bovengrens was voor de hoeveelheid kruit die nodig was om een stuk geschut af te vuren ‘isset gebeurt dat men op de strang aen de Zee by Schevelinge, een kamerstuck heeft geprobeert, eerst gheladen met thien pont kruyt, daer naer met neghen pont kruyt, ende ten derdenmael met seven pont kruyt, ende met de seven pont is alderwiltste gheschoten.’ Hieruit blijkt dat het laden van het stuk geschut met tien pond kruit een verspilling van dit explosief impliceerde. Tot slot schrijft Hondius op een geheimzinnige wijze, althans volgens de artilleriehistoricus F.H.W. Kuypers, over ‘kleine veltstuckkens, wegende ontrent 300. pont, die seer bequaem ende handich zijn om te velde in slach-ordre te ghebruycjen, ende sijn seer dienstich overmits de lichteicheyt om over wech te voeren, de selve doen groot gewelt, maer alsoo het maecksel van deselve secreet wort gehouden, hebbe mij vergenoecht met de voorgemelde alhier te beschrijven ende in figure te thoonen.’⁶²

Er is gesuggereerd dat Hondius’ nauwe betrekkingen met de Haagse hofkringen teruggaan tot 1599.⁶³ Toen kreeg hij namelijk een privilege van de Staten-Generaal voor al zijn werk, waarmee behalve zijn kopijrecht tevens het politieke en religieuze karakter ervan officieel werd erkend.⁶⁴ Opvallender is echter dat hij van de Staten-Generaal al op 24 juni 1597 octrooi op een prent had gekregen, al voordat hij op 5 december daaropvolgend als plaatsnijder in het Haagse Lucasgilde was ingeschreven.⁶⁵ Dit betrof een portret van prins Maurits. Aangenomen wordt dat de stadhouder voor Hondius had geposeerd, net als zijn broer Frederik Hendrik een aantal jaren later zou doen. Deze poseersessies maken het plausibel dat hij contacten had in kringen rondom de Oranje-Nassaus.⁶⁶

Een van die contacten kan de jonge Constantijn Huygens (1596-1687) zijn geweest, die in 1611 als jongeman tekenles van Hondius kreeg. Huygens was secretaris van drie prinses van Oranje. Huygens’ vader wendde zich voor deze lessen tevergeefs tot Jacob de Gheyn, die op zijn beurt Hondius had aanbevolen.⁶⁷ Huygens bewaarde goede herinneringen aan de omgang met Hon-

66. Constantijn Huygens (1596-1687). Gravure Abraham Bloteling (1640-1690) naar Caspar Netscher (circa 1639-1684), opgenomen in Huygens' *Koren-bloemen*, uit 1658.

dius, en schreef over hem in zijn jeugdherinneringen uit de jaren 1629-1631: 'Hondius was een goed mens en zijn zacht karakter maakte hem voor ons, welopgevoede jongelui, tot een geschikt leermeester. In zijn eigen specialisme, dat moet ik er uitdrukkelijk bij zeggen, was hij ook zeer kundig,'⁶⁸

6 Hondius en de 'kraak' van de Kloosterkerk

Patronage speelde in deze tijd een belangrijke rol. Dit blijkt ook uit de band die de familie Huygens onderhield met zowel de Oranjes-Nassaus als Hondius. Constantijn Huygens' vader, Christiaan Huygens (1551-1624), werd in 1578 door zijn patroon Diederick van Liesvelt bij Willem van Oranje geïntroduceerd, waarna deze hem tot zijn vierde secretaris benoemde.⁶⁹ Na de moord op Willem van Oranje werd de band tussen Huygens en het Oranjehuis niet doorgesneden. Christiaan bleef een trouwe cliënt van het prinselijk geslacht en zijn zoon Constantijn, die in zijn vaders voetsporen trad, maakte in 1620 een opschrift in het Latijn voor het familiegraf van de Oranjes in Delft. Toen hij in 1625 na allerlei diplomatieke reizen werd benoemd tot secretaris van Frederik Hendrik, zou ook hij tot zijn dood in dienst van het Huis van Oranje blijven.⁷⁰ De banden tussen de familie Huygens en de Oranje-Nassaus waren zo hecht dat Constantijn ook na de dood van Frederik Hendrik tot de clientèle van de Oranje-Nassaus bleef behoren. De eigen clientèle van de familie Huygens, waarvan waarschijnlijk ook Hondius deel uitmaakte, kon daar weer van meeprofiteren. (Afb. 66)

De goede contacten van Hondius, in het bijzonder met prins Maurits, ble-

ken duidelijk toen hij tijdens de Bestandstwisten als aanhanger van de prins op de voorgrond trad.⁷¹ In 1616 raakte hij verwickeld in de controverse tussen de remonstranten en de contra-remonstranten.⁷² Hondius was toen een van de voormannen die besloten tot de beroemde 'kraak' van de Kloosterkerk in Den Haag in 1617.⁷³ Raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt, die vrijwel naast de kerk woonde, reageerde hier furieus op en wilde onder anderen Hondius laten onthoofden. Dit gebeurde echter niet. Sterker nog, Hondius zou later cynisch genoeg een prent maken van de onthoofding van Van Oldenbarnevelt zelf. Maurits steunde zoals bekend de contra-remonstranten om zowel godsdienstige als politieke redenen en de kerk bleef contra-remonstrants, met Hondius als een van de ouderlingen.⁷⁴ Er is zelfs gesuggereerd dat Hondius bewust door Maurits werd ingeschakeld om de kwestie te laten escaleren.⁷⁵ Veertien dagen na de 'kraak', op zondag 23 juli, kwam Maurits naar de predicatie,⁷⁶ en sindsdien wordt de kerk door het volk de 'Prinsekerk' genoemd.⁷⁷ In het kielzog van Maurits bezochten ook de andere stadhouder, graaf Willem van Nassau, alsmede veel leden van de Staten-Generaal, de Raad van State, en leden van andere hoge bestuurlijke colleges de kerk.⁷⁸

Het klinkt misschien vreemd, maar in de Kloosterkerk moet Hondius ook de gegevens hebben vergaard voor het hoofdstuk over geschut in zijn artillerieboek. Tijdens de oorlog tegen Spanje werden in alle gewesten geschutgieterijen opgericht. Door het ad hoc-karakter van deze instellingen werden daarvoor kerken en kloosters gebruikt die als gevolg van de Reformatie leegstonden.⁷⁹ In Den Haag moest de Kloosterkerk eraan geloven. Nadat deze leegstaande kerk vanaf 1588 het onderkomen was geworden van een compagnie ruiters van het Staatse leger, richtten de Staten van Holland en West-Friesland in 1589 het koor in als geschutgieterij; de kerk diende bovendien als opslagplaats voor munitie. In 1617 werden daar echter de diensten weer herwat⁸⁰ en werd een muur geplaatst tussen het koor en de rest van de kerk, en de poort rechts van de kerk, die er nog steeds staat, gaf toegang tot de gieterij waar Hondius dus het geschut en de affuiten heeft kunnen opmeten.⁸¹ Hierbij moet overigens niet worden uitgesloten dat Hondius contacten onderhield met de Haagse schilder en glasschrijver Quirijn Coenraadsz. Deze vervaardigde namelijk de tekeningen van 'diverse instrumenten ten oorloge', waaronder affuiten en geschut, voor zowel prins Maurits als de geschutgieters.⁸²

Hondius lijkt in zijn naspeuringen weinig tegenwerking te hebben onderhouden. Uit een brief van prins Maurits aan Johannes Lydius (1577-1643), predikant te Aarlanderveen, uit 1617 blijkt dan ook dat Hondius niet alleen als ouderling van de kerk met Maurits in aanraking kwam, maar tevens zijn vertrouweling was. Maurits schreef aan Lydius, wiens komst naar Den Haag was aangekondigd:⁸³ 'Als ghij zult hier wesen, laet het ons door Hondius terstonts weten, opdat wij U dan voorder moghen doen instrueren.'⁸⁴ Hondius kwam waarschijnlijk ook bij Maurits op bezoek. Ze woonden vlak bij elkaar en Hondius vervaardigde enkele goede beschrijvingen en afbeeldingen van de door Jacob de Gheyn ontworpen tuin die Maurits omstreeks 1620 aan de

zuidwest-zijde van de stadhoudelijke kwartieren liet aanleggen.⁸⁵ Hondius moet deze tuin, die was omgeven door een muur met kantelen, goed hebben gekend aangezien hij daarover zeer gedetailleerde informatie heeft gegeven.

7 Maurits als patroon van Hondius

In 1638 verscheen in het fonds van Hondius de eerder genoemde prachuitgave *Eenige formen van slag-ordens ...*. Voor de samenstelling hiervan maakte Hondius, net als voor zijn artillerieboek, gebruik van een handschrift van Maurits' militaire adviseur Simon Stevin.⁸⁶ Bij het samenstellen van Hondius' artillerieboek was, zoals is aangetoond, sprake van samenwerking met het hof. Dit was ook het geval bij zowel het genoemde militaire werk *Wapenhandelinge van roers mvsquetten ende spiessen ...* uit 1607 van De Gheyn als *De Nassavsche vvapen-handelinge, van schilt, spies, rapier, ende targe; ...* uit 1618 van de Haagse schilder Adam van Breen (1575-1640).⁸⁷ De gedeelde ontstaansgeschiedenis van deze boeken maakt de volgende vergelijking van Hondius met De Gheyn en Van Breen begrijpelijk: 'De beste graveurs Jacob de Gheyn en Adam van Breen, hadden zijne [= Maurits] krijgsoefeningen, die hij door het krijgsvolk liet houden, door hunne fraaie afbeeldingen, zooals Hendrik Hondius voor het materieel der artillerie deed, vereeuwigd.'⁸⁸

Dit soort uitgaven, ofwel boeken en prenten waarin militaire ontwikkelingen en overwinningen op het strijdtoneel werden besproken en uitgebeeld, ten dele ook met de bedoeling om bij de bevolking de moed erin te houden, werd overigens van overheidswege ondersteund met financiële beloningen voor de makers ervan.⁸⁹ Floris Balthasar bijvoorbeeld verdiende een vermogen aan zijn militaire nieuwskaarten; voor één kaart van de slag bij Nieuwpoort uit 1601 kreeg hij van de Staten-Generaal maar liefst vierhonderd gulden. Zoals is aangetoond, was bij Hondius bovendien sprake van een unieke relatie met Maurits. Het is uiterst realistisch om deze als een vorm van patronage te beschouwen.

